

MARISIA

ARCHAEOLOGIA

HISTORIA

PATRIMONIUM

1

Târgu Mureș
2019

CONSILIUL JUDEȚEAN MUREȘ
MAROS MEGYEI TANÁCS/MUREȘ COUNTY COUNCIL

EDITORIAL BOARD

Executive Editor

Zoltán SOÓS

Editors

Sándor BERECKI

Zalán GYÓRFI

János ORBÁN

Szilamér Péter PÁNCZÉL

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Tiberius BADER (Hemmingen, Germany)

Elek BENKŐ (Budapest, Hungary)

Marius-Mihai CIUTĂ (Sibiu, Romania)

Zoltán CZAJLIK (Budapest, Hungary)

András KOVÁCS (Cluj-Napoca, Romania)

Zsolt VISY (Pécs, Hungary)

CORRESPONDENCE

Muzeul Județean Mureș / Mureș County Museum

CP 85, str. Mărăști nr. 8A, 540328 Târgu Mureș, România

e-mail: marisiaedit@gmail.com

Cover: István KARÁCSONY

The content of the papers totally involve the responsibility of the authors.

ISSN 2668-7232

www.edituramega.ro
mega@edituramega.ro

CONTENTS

Sándor BERECKI – Attila Nándor HÁGÓ A Neolithic Settlement from Târgu Mureş. I. The Courtyard of the Fortress	7
Sándor BERECKI – Sándor József SZTÁNCSUJ A Neolithic Settlement from Ernei	31
Iosif Vasile FERENCZ – Cristian Constantin ROMAN A Late Iron Age Belt Buckle from Ardeu	43
Aurora PEŢAN News on the Discovery of the Ruins from Grădiştea Muncelului in the International and Local Press from the Beginning of the 19 th Century	49
Nicoleta MAN Life on Roman Limes. Civilian Settlements on Eastern Limes of Dacia (Between the Camps from Brâncovenesti and Sărăţeni)	55
Marius-Mihai CIUTĂ Two Sculptural Pieces Recently Returned to the National Cultural Heritage	71
Keve LÁSZLÓ – Zalán GYÖRFI Medieval Small Finds in the Borders of Ideciu de Jos	79
BOTÁR István A Csiki-medence középkori környezeti viszonyairól	91
Oana TODA Tobacco Clay Pipes from Rupea Castle and their Historical Context	119
István KARÁCSONY Date noi privind elementele de amenajare interioară ale bisericii reformate din Fântânele	139
János ORBÁN Istoricul casei Hirschmann şi începuturile stilului secesion maghiar la Târgu Mureş	163
ABBREVIATIONS	189

DATE NOI PRIVIND ELEMENTELE DE AMENAJARE INTERIOARĂ ALE BISERICII REFORMATE DIN FÂNTÂNELE*

István KARÁCSONY**

Biserica reformată din Fântânel, una dintre cele mai importante monumente de arhitectură ale cursului superior a Târnavei Mici, se evidențiază nu doar prin vechimea construcției din secolele XIII-XIV, dar și prin detaliile artistice deosebite ale amenajării interioare. Valorile semnificative ale edificiului sunt reflectate lacunar, chiar prin abordări discutabile în literatura de specialitate.

Cuvinte cheie: arhitectură ecleziastică, renaștere, clasicism, tavan casetat, mobilier bisericesc, Fântânel
Keywords: ecclesiastical architecture, Renaissance, Classicism, coffered ceiling, ecclesiastical furniture, Fântânel

ASPECTE GENERALE

Deși frescele navei descoperite în anul 1982¹ au stârnit în mai multe rânduri interesul cercetărilor din domeniu, încadrarea lor iconografică este departe de o soluționare acceptabilă. Alături de fresce, și tavanul casetat din secolul al XVII-lea al corului necesită o serioasă regândire.²

Realizată peste un nucleu de origine romanică³ identificat în elevația navei și în turnul adosat fațadei de vest (fig. 2, 5, 6), clădirea bisericii reformate din Fântânel a suferit mai multe modificări ulterioare, cele mai importante

dintre ele integrându-se stilistic, respectiv cronologic Goticului și Renașterii transilvănene târzii.

Ampretele fazei gotice pot fi recunoscute atât în corpul corului poligonal, consolidat de contraforturi, elemente care sprijină și fațadele laterale ale navei cât și masivul turn (fig. 3, 7).⁴ Această refacere operată în cursul secolelor XV–XVI asupra masei construite inițiale a constituit și cea mai semnificativă transformare a edificiului roman.

* Țin să aduc mulțumiri și pe această cale dlor restauratori Ferenc Mihály, Lóránd Kiss, precum și dlui arhitect Lóránt Bakó pentru sprijinul acordat la realizarea acestui studiu.

** István KARÁCSONY. Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș, RO, mailtokaracsony@yahoo.com

¹ DÁVID 2008, 76.

² Întrucât tematica complexă a picturilor murale presupune o analiză specifică mai amplă, discursul studiului curent am ținut să-l concentrăm în primul rând asupra pretențiosului planșeu renascentist, integrând examinarea acestuia într-un cadru mai larg de fenomene legate de evoluția interiorului în cursul secolelor XVII–XX.

³ Bibliografia de specialitate vehiculează o datare aproximativă a clădirii stabilită în preajma secolelor XIV–XV. PÉTERFY 2001, 32. Afirmția, bazată exclusiv pe interpretare morfologică, primește însă dimensiuni net diferite prin noua perspectivă oferită de către rezultatele cercetărilor de parament. Concluziile investigației stratigrafice efectuate în anul 2002 gravitează hotărât în jurul ideii unei faze primare a bisericii materializate într-o construcție romanică, databilă mai mult ca sigur în secolul al XIII-lea. Kiss 2002, 1–3; Kiss 2017, 1–12.

⁴ Kiss 2017, 3.

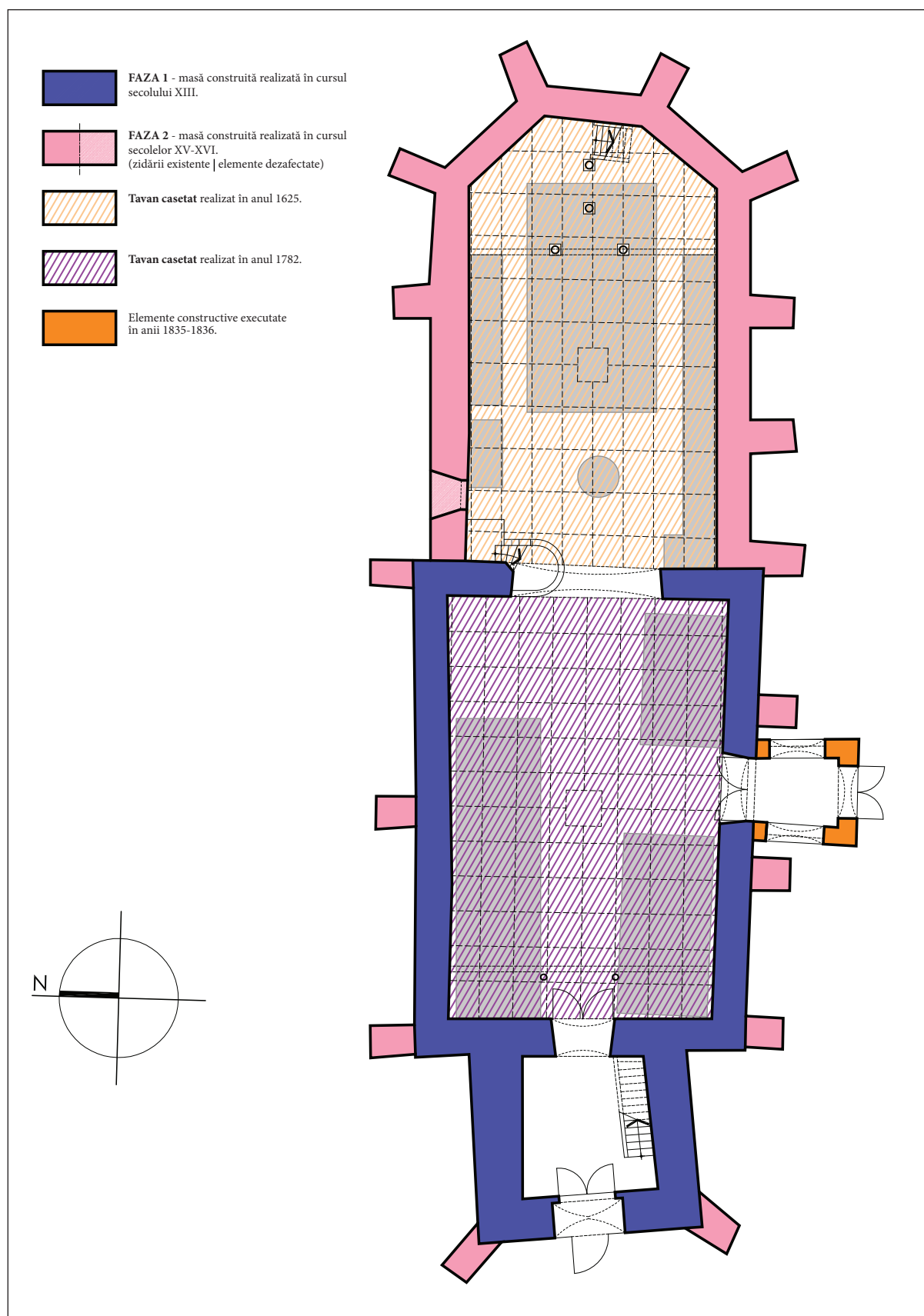

Fig. 1. Planul de periodizare al bisericii.

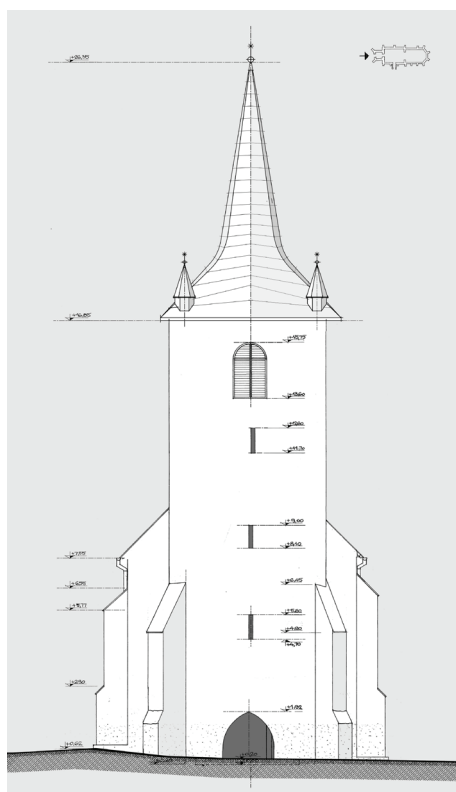

Fig. 2. Fațada de vest.
(relevu arh. Julianna Daróczi, 2001)

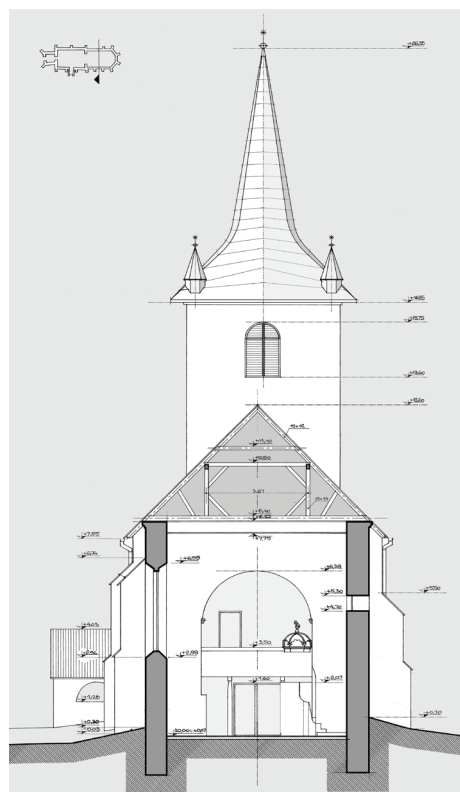

Fig. 4. Secțiune transversală absidă
(relevu arh. Julianna Daróczi, 2001)

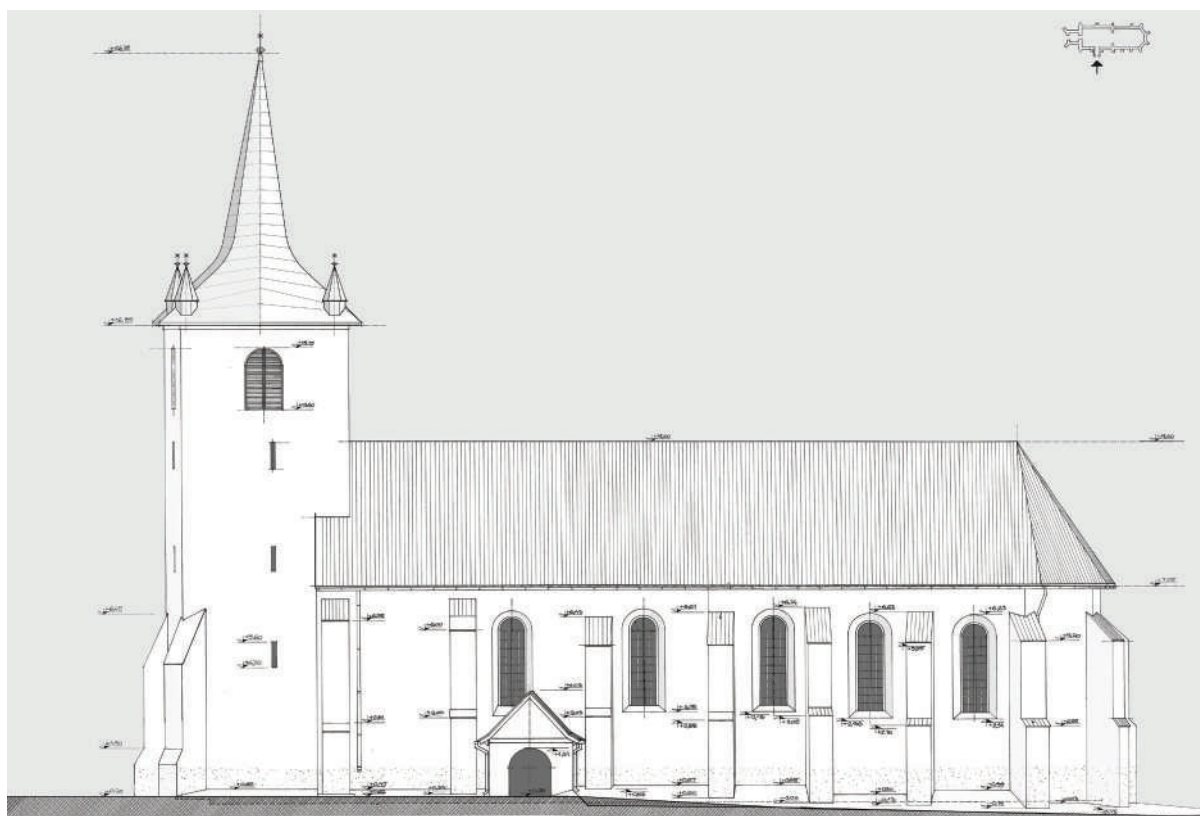

Fig. 3. Fațada de sud (relevu arh. Julianna Daróczi, 2001)

Fig. 5. Fațada de vest în anii 1930.
Fotografie de Ákos Darkó, anii 1930.

Fig. 6. Fațada de vest, situație actuală.

Fig. 7. Fațada de sud, detaliu zonă racord navă-absidă.

Fig. 8. Fațada de nord, detaliu cu porticul.

Fig. 9. Latura de est a bisericii.

Fig. 10. Închiderea de absidă.

Fig. 11. Vedere de ansamblu din interiorul navei.

Mai reduse ca volum fizic, inserțiile de elemente făcute în cursul anilor 1600 se remarcă în schimb prin calitatea estetică și stilistică deosebită. Modificărilor aduse în cursul secolului al XVII-lea li se datorează executarea, în anul 1625, a tavanului casetat păstrat până în zilele noastre peste corul poligonal (fig. 12). Planșeul casetat-pictat, executat sub patronajul lui János Gáspár de Szövérd, întrece cu mult semnificația locală, fiind singura realizare de acest gen din Transilvania primei jumătăți a secolului al

XVII-lea care se păstrează *in situ*.

Intervențiile ulterioare cu impact semnificativ asupra evoluției recente a bisericii sunt mai puțin importante din punct de vedere stilistic. Amintim aici executarea în anul 1782 a tavanului casetat aflat deasupra navei, dar și lucrările de renovare din anii 1835–1836, când s-a realizat porticul sudic (fig. 8, 11).⁵ Între anii 1980–1983⁶ a avut loc o renovare mai amplă a bisericii, care a însemnat cea mai importantă intervenție contemporană asupra imobilului.

PROBLEMATICA UNUI TAVAN CASETAT DIN PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XVII-LEA

În șirul componentelor artistice aferente interiorului bisericii reformate din Fântânele se distinge ca element de primă valoare tavanul casetat al corului realizat în anul 1625 (fig. 13).⁷ Interpretarea piesei în cauză necesită însă prudență sporită, deoarece autorul și condițiile de realizare ale acesteia mult timp au fost identificați greșit.

În studiul său din 1945 privind tavanele și tribunele transilvănene pictate din secolul al XVII-lea, reputatul istoric Lajos Kelemen a pledat în favoarea atribuirii tavanului decorat de la Fântânele unui personaj de seamă al evoluției picturii transilvănene din perioada renașterii târzii.⁸

⁵ AEREFATGM, DSF, nr. 16/1836. 4.

⁶ Ca urmare a inundației din 1973, în vara anului 1980 a fost constatată apariția ciupercii lacrimogene, aceasta afectând pardoseala și băncile bisericii. Specialiștii de la Direcția Monumentelor au propus schimbarea completă a pardoselii și tratarea părților contaminate ale băncilor cu soluții de dezinfecție. Prezbiteriul însă a respins propunerea înaintată, invocând necesitatea aplicării unei soluții proprii. Procedul propus de către prezbiteriu nu ne este deloc precizat în documente. Certă este doar deschiderea în anii următori a unui șantier mai amplu pentru renovarea bisericii afectate. Materialele arhivistice ne arată în acest sens emiterea, în vara anului 1981, a unei autorizații de construcție, precum și încredințarea lucrării Cooperativei Nirajul. Rezultatele exacte ale intervenției nu sunt precizate în documente, însă tindem să atribuim realizarea actualei pardoseli din ciment mozaicat discutatului șantier, aproximativ între anii 1981–1983. ABRE, PvCoPr 1970–1997, 67, 78B.

⁷ Datat pe baza inscripției integrate în cartușul blazonului familiei Gáspár de Szövérd, reprezentat în câmpul casetei centrale (fig. 14, 16).

⁸ KELEMEN 1945, 156–225. Studiul cu prima apariție în anul 1945 este republicat în volumul editat în memoria autorului cu ocazia împlinirii a o sută de ani de la nașterea acestuia. KELEMEN 1977, 43–50.

Fig. 12. Vedere generală absidă cu tavanul casetat.

Deși construcția teoretică a specialistului a fost una aparent coerentă, autorul nu a reușit să-și întemeieze argumentația pe izvoare științifice solide. De aceea, supozițiile sale au fost catalogate drept inacceptabile de lucrările recente de specialitate.⁹

Autorul operează în special cu interpretări pur subiective, fiind limitat, în lipsa surselor sigure, la implicarea de elemente prezumtive, respectiv indirecte. Singura sa informație certă se leagă de persoana comanditarului tavanului discutat, identificată prin intermediul însemnelor heraldice integrate în decorația lucrării.¹⁰ Kelemen constată prezența în câmpul casei centrale a blazonului de unicorn al familiei Gáspár de Szövérd (Suveica) descoperind

corect în elementul amintit dovada implicării lui János Gáspár de Szövérd ca donator al tavanului. Acest membru de seamă al anturajului principelui Gabriel Bethlen, deținător al unei dregătorii importante, a fost în calitate sa de cel de-al doilea soț al lui Katalin Safarith și tutore al fiului acesteia, János Lázár al V-lea.¹¹ Relația conjugală, asociată cu orientarea protestantă au motivat apropierea demnitarului de biserica din Fântânele, domeniu al familiei Lázár constituind premisele donației discutate. Tavanul s-a înfăptuit însă abia în cursul celui de al doilea mariaj al lui János Gáspár de Szövérd, încheiat cu Zsófia Bethlen, lucru dovedit printr-o altă decorație heraldică a tavanului aparținând familiei Bethlen de Beclean (fig. 15).¹²

Pornind de la faptele amintite, asociindu-le mai apoi cu prezența celor doi – a nobilului donator și a soției acestuia – în ambianța curții princiare în palatul de la Alba Iulia, aflat la vremea respectivă în reconstrucție, Lajos Kelemen a elaborat un întreg eșafodaj identificând meșterul tavanului casetat de la Fântânele în persoana pictorului János Képiró de Egerháza.¹³ Prezent timp îndelungat la palatul princiar concomitent cu János Képiró, în viziunea lui Kelemen, nobilul și maestrul curții, Gáspár de Szövérd trebuie să fi fost impresionat de lucrările pictorului, angajat la realizarea de planșee casetate. De aici a dedus istoricul că, într-o asemenea situație, decoratorul tavanului de la Fântânele nu putea fi altcineva, decât meșterul angajat al curții princiare.¹⁴

Deși ne-ar bucura enorm funcționarea la nivel științific a asocierilor de mai sus, ele constituie în realitate piesele greu de încheiat ale unei teorii îndrăznețe, defectuoase în cel puțin două privințe.

1. Cum ne-am obișnuit în practica cercetării de istoria artei, relațiile lipsite de suportul documentar al surselor directe sunt supuse – în scopul probării acestora – analizei criticii stilistice. Însă interpretarea lui Kelemen se lovește nu doar de inexistența referințelor directe, dar și de lipsa

⁹ Kovács 2006, 168.

¹⁰ Kelemen 1977, 45–46.

¹¹ Lázár 1858, 58–59.

¹² Weisz 2010, <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=187> (Ultima accesare: 11.17.2016); Bogdándi 2003, 15; Kelemen 1977, 45.

¹³ Kelemen 1977, 48.

¹⁴ Kelemen 1977, 48.

Fig. 13. Tavanul casetat al absidei, detaliu zonă de vest.

analogiilor. Întrucât lucrările lui János Képiró de Egerháza nu ne sunt cunoscute decât din izvoare scrise (care, evident, se referă la alte lucrări ale pictorului, decât tavanul de la Fântânele¹⁵), atribuirea realizată de istoric nu poate fi confirmată.

Majoritatea tavanelor pictate transilvănene originare din prima jumătate a secolului al XVII-lea au fost sortite dispariției, fiind păstrate doar patru lucrări cu o astfel de încadrare cronologică.¹⁶ Într-o asemenea împrejurare putem aprecia, în cel mai bun caz, doar valoarea excepțională a planșeului decorativ de la Fântânele, unul dintre puținele exemple timpurii ale genului, alături de piesele similare aparținând primelor decenii ale secolului al XVII-lea în bisericile de la Ghelița (jud. Covasna),¹⁷ Satu Mic (jud. Harghita)¹⁸ și Forteni (jud. Harghita).¹⁹

Încercând totuși o comparație morfologică, avem posibilitatea să ne oprim în primul rând asupra strânsei apropieri de stil dintre tavanul cercetat și cel de la Forteni. Ambele lucrări se caracterizează prin aplicarea conturului de forme într-o manieră mai puțin marcantă și cu întreruperi plastice, asociate cu accentuarea limitelor de casete prin chenare trasate în linie dublă. Asemănarea celor două se manifestă și prin introducerea la marginile structurii a unor casete pictate cu solzi, precum și prin caracterul identic al inscripțiilor. Dar dincolo de asemănările amintite, relevanța analogiei cu autor necunoscut de la Forteni,²⁰ nu ne ajută în clarificarea identității pictorului tâmplar angajat la Fântânele. Aceeași afirmație este valabilă și în legătură cu fragmentele de tavan casetat de la Ormeniș (jud. Mureș) care

¹⁵ KELEMEN 1911, 393.

¹⁶ LÁNGI-MIHÁLY 2003, 34.

¹⁷ LÁNGI-MIHÁLY 2003, 40.

¹⁸ LÁNGI-MIHÁLY 2003, 52.

¹⁹ LÁNGI-MIHÁLY 2003, 34–35.

²⁰ Deteriorarea excesivă a fragmentelor de text nu ne permite descifrarea numelui pictorului, fiind lizibil doar numele donatorului. LÁNGI-MIHÁLY 2003, 34.

Fig. 14. Detaliu cu blazonul donatorului János Gáspár de Szövérd.

Fig. 15. Detaliu cu blazonul lui Zsófia Bethlen.

au fost refolosite ca material lemnos cu prilejul reparării podului bisericii de acolo (fig. 17, 19).²¹ Deși conexiunea morfologică a acestora cu decorația de la Fântânele este evidentă, perceptibilă inclusiv la nivel cromatic, nici această a doua analogie cu autor necunoscut nu permite identificarea meșterului din Fântânele.²²

2. Cealaltă carență a teoriei lui Lajos Kelemen se manifestă prin neglijarea opțiunilor multiple aflate la dispoziția donatorului în alegerea executantului pentru tavanul bisericii de la Fântânele. Persoana lui János Képíró de Egerháza este prezentată de către istoric în ipostaza romantică a „pictorului de curte” al principelui Bethlen. Dar aspectul de mai sus provine dintr-o percepție eronată asupra organizării lucrărilor de decorare ale palatului princiar, fondată pe ideea implicării unui singur executant la ornarea tavanelor, identificat, evident, în amintitul pictor.²³ Izvoarele epocii atestă prezența la operațiunile în cauză a unui număr mult mai mare de meșteri. Nu este lipsit de ironie că identificarea lor se datorește tocmai aceluiași Lajos Kelemen. Istoricul, un bun cunoscător al Cărților de socoteli ale orașului Cluj din secolul XVII, s-a numărat și printre primii care au reușit să identifice artiștii decoratori ai vremii trimiși din orașul de pe Someș la Alba Iulia pentru decorarea palatului princiar.²⁴ Între anii 1618-1620 este atestat la decorarea palatului István Képíró (al cărui identitate cu Csengeri Képíró nu este clar dovedită), iar din 1623 avem cunoștință despre detașarea de la Cluj la Alba Iulia a pictorului János Képíró.²⁵ Cel din urmă nu poate fi, pe baza sursei, identificat cu meșterul Egerházi, iar implicarea sa în pictarea tavanelor de la Alba Iulia este confirmată doar prin conținutul diplomei de înnobilare emis de Gheorghe Rákóczi I.²⁶ Ei sunt doar câțiva din colectivul deosebit de larg al artiștilor decoratori aduși pentru înfrumusețarea reședinței

Fig. 16. Stema donatorului.
Fotografie de Ákos Darkó, anii 1930.

princiare din orașele locale, sau chiar din regiunile de dincolo de granițele Principatului, din Ungaria Superioară (Felvidék), sau din Viena.²⁷ O scrisoare a lui Bethlen atestă încă în anul 1615 contractarea la șantier a unor pictori tâmplari „pricepuți”, originari din „șări îndepărtate”.²⁸ Aceștia li s-a alăturat cu puțin timp în urmă un anumit János Szócs pomenit în anul 1622, urmat apoi de alți meșteri decoratori, printre ei fiind și un pictor german chemat de la Cluj

²¹ Detaliile de tavan în cauză au fost descoperite de restauratorul Lóránd Kiss în cadrul unei campanii de cercetare a obiectivului întreprinse în anul 2014.

²² Identificarea paralelismului din urmă îi aparține specialistului restaurator Ferenc Mihály, care a avut bunăvoința de a-mi atrage atenția asupra acestuia.

²³ KELEMEN 1977, 48.

²⁴ KELEMEN 1977, 238-239.

²⁵ KELEMEN 1977, 238.

²⁶ KELEMEN 1911, 393.

²⁷ KOVÁCS 2006, 164.

²⁸ KOVÁCS 2006, 163.

Fig. 17. Rozetă executată pe o casetă păstrată din tavanul pictat de la Ormeniș. Foto: Ferenc Mihály.

în anul 1624.²⁹ El a aparținut acelu grup de 17 meșteri, care în anul amintit au fost chemați la Cluj, transferat ulterior la Oradea, mai apoi la lucrările palatului princiar de la Alba Iulia.³⁰

Participarea mai multor pictori la șantierul în cauză a fost semnalată și în anul execuției tavanului de la Fântânele. Astfel în 1625 avem notată prezența la Alba Iulia a lui György Pap,³¹ dar și a lui Jakab Képíró,³² respectiv a pictorului (amintit de asemenea drept *képíró*).³³ Rolul exact al celor de mai sus în realizarea diferitelor decorații ale palatului rămâne necunoscut din cauza tăcerii surselor din epocă. Relatările acestora, din păcate, omit în majoritatea cazurilor detaliile necesare pentru identificarea în sine a obiectului de activitate al amintitelor personaje, ei puteau fi antrenate cu aceeași probabilitate fie la executarea picturilor murale, fie la ornarea tavanelor casetate ale palatului.³⁴ Acest ultim lucru este însă departe de a exclude implicarea ai altor meșteri alături de János Képíró de Egerháza la ornarea tavanelor casetate ale reședinței princiare, întrucât sensul regional al termenului de pictor (*képíró*) acoperea în epoca respectivă un spectru larg al activităților plastice.³⁵

Pe fondul împrejurărilor amintite posibilitatea identificării lui Egerházi cu meșterul tavanului de la Fântânele capătă evident o valoare net diferită față de cea conferită în studiul lui Kelemen. Mai mult, șansele contractării amintitului pictor sunt diminuate substanțial și de conexiunile stilistice ale planșeului în cauză, care materializându-se – alături de analogiile scoase deja în evidență – prin motivele spectaculos de apropiate morfologic ale amintitelor casete de la Ormeniș (jud. Mureș), ridică suspiciunea realizării tavanului de la Fântânele de către un pictor-tâmplar sau de către un atelier provenit din aria de influență a Sighișoarei.³⁶

În contextul aspectelor de dinainte – și până la eventuala apariție a unor noi informații mai concrete ale problemei – propunem prudență în atribuirea tavanului din Fântânele. Anonimatul autorului constituie, într-adevăr, o lacună în determinarea operei în cauză. Cu toate acestea,

²⁹ EMŐDI 2011, 120.

³⁰ KOVÁCS 2006, 167.

³¹ EMŐDI 2011, 120.

³² KELEMEN 1977, 239.

³³ EMŐDI 2011, 120.

³⁴ EMŐDI 2011, 120, nota 23.

³⁵ KELEMEN 1927, 177.

³⁶ MIHÁLY 2017, 2.

Fig. 18. Rozetă florală a tavanului de secol XVII de la Fântânele. Foto: Ferenc Mihály.

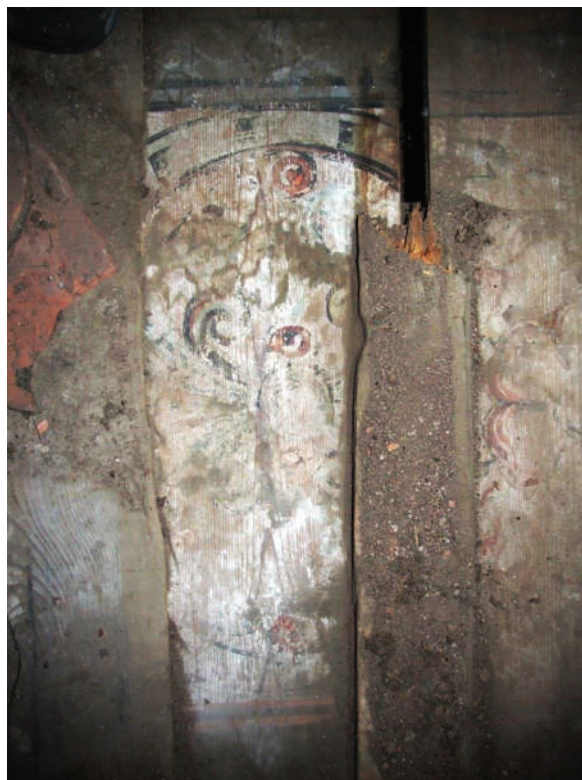

Fig. 19. Bandou cu butoane al tavanului de la Ormeniș. Foto: Ferenc Mihály.

Fig. 20. Decor de bandou cu butoane pictat pe tavanul de la Fântânele. Foto: Ferenc Mihály.

Fig. 21. Casetă din zona centrală a tavanului.

Fig. 22. Fragmente de casete din secolul al XVI-lea introduse asupra tavanului de absidă.

Fig. 23. Tavanul casetat aferent navei.

lucrarea își păstrează pe deplin valoarea ei istorică, fiind printre puținele realizări artistice de acest gen păstrate din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Liniile sale sigure organizate în forme decorative mature dau dovada implicării unui meșter deosebit de talentat, identitatea căruia rămâne necunoscută.

*

Pentru analiza tavanului casetat de la Fântânele trebuie să evaluăm și un alt aspect important, concretizat în contextul fizic original al piesei. Ne referim aici la suprafața inițială a închiderii casetate realizate în anul 1625, respectiv la posibilitatea ca sistemul să fi fost extins inclusiv în spațiul navei bisericii. Fără a risca orice formulare sigură în problema dată, suntem obligați să atragem atenția asupra unor inserții executate peste tavanul absidei, introduceri de material secundar, care ar putea să provină din masa unui presupus tavan similar, existent anterior în structura clădirii. Este vorba despre câteva fragmente de casete decorate cu solzi, ale căror introducere ulterioară devine evidentă prin dimensiunile diferite, nepotrivite, dar care ar putea constitui resturile, organizate într-o altă subunitate spațială a aceluiași sistem de acoperire (fig. 22). Dacă acceptăm această interpretare, originea detaliilor de mai sus trebuie identificată, cum amintisem, în nava bisericii, de unde au fost probabil recuperate și introduse, cu ocazia unei reparații, la tavanul corului.³⁷

În momentul de față tavanul navei este constituit dintr-o rețea casetată executată în anul 1782 (fig. 23). După cum arată inscripția originală,³⁸ din păcate reînnoită cu greșeli și cu anumite omiteri în anul 1982,³⁹ tavanul din secolul al XVIII-lea a fost

Fig. 24. Decoruri de stele pe tavanul bisericii din Bogdand.

construit de către meșterul tâmplar György Bitai la comanda reputatului profesor al Colegiului Reformat din Târgu Mureș, Sándor Kovásznai (1730–1792). Gestul celui din urmă se datorează strânsei sale relații cu familia Lázár, în special cu János Lázár al VII-lea, al cărui tutore a fost.⁴⁰

Tavanul organizat pe 8 coloane și 12 rânduri a fost supus în anul 1982 amintitei reparații majore. Lucrarea sprijinită de Kálmán Koncz a dus regretabil prin seria unor operațiuni defectuoase, la revopsirea completă a tavanului. Finisajul

³⁷ LÁNGI-MIHÁLY 2003, 42–43.

³⁸ Forma nealterată și mai completă a textului ne este cunoscută grație unei transcrieri făcute în anul 1935 de către László Debreczeni: „Sumtibus Viri Clarissimi ac / Doctissimi Domi. ALEXANDRI KOVÁSZNAI / Illustris Collegii Refor / Agripolitano Linguar Aliarum are / sere ... Professoris Dignissimi / ... industria Reverendi Dni. Sigis / mundi Bartha: Pastor ... Eccleae Refor / et Petri Dali rectoris / Per messarium Georgium Bitai D: Mai ... / sub Curatore Domestico Nicolao Sipos / Anno Domini MDCCLXXXII...” AEREFACJ, DEBRECZENI, 1935, 138.

³⁹ Forma actuală a textului casetei dată în anul 1982: „VIRI CLARISSIMI AC DOCTISSIMI DOM. /ALEXANDRI KOVÁSZNAI, ILUSTRIS COL- / LEGII REFORM. AGRIPOLITANI LINGUAR, / ALLIARUMQUE ... PROFESSORIS MAGNIS- / SIMI PIE GRATISQUE OBLATIS A EDIFI- / CAT EST INDUSTRIA REVERENDI DNI. / SIGISMUNDI BARTHA, PASTORIS HU-/IUS ECCLE ... PERMISSARIUM GEORGI- / UM BÁNDI SUBCURATORE DOMESTICO / NICOLAUS ... ANNO DOM. 1782 ... / ÚJÍTATOTT KONCZ KÁLMÁN A- / JÁNDÉKÁBÓL, VÁRBELI ISTVÁN LEL- / KIPÁSZTORSÁGA, KOVÁCS JÁNOS MEGYEBÍRÓSÁGA ALATT 1982-BEN.”

⁴⁰ KONCZ 2006, 173. Despre viața și activitatea lui Sándor Kovásznai mai pe larg vezi: KONCZ 2006, 173–177.

Fig. 25. Tavanul casetat al absidei, fragment cu consolidările ulterioare.

actual, reprezentat de vopsitoria pe bază de ulei de culoare albastru deschis, ca și formele albe de stea aplicate cu șablon în centrul casetelor sunt urmările intervenției în cauză. Deosebindu-se prin morfologia ei aparte, caseta proeminentă din centrul compoziției a fost de asemenea afectată, pierzându-și inscripția originală din anul 1782, ea fiind acoperită cu o placă de fibră lemnoasă și reprodusă greșit în cadrul renovării. În bibliografia clădirii regăsim ca idee posibilitatea raportării stratului decorativ actual la presupusa ornamentică originală a tavanului de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.⁴¹ Venind în sprijinul ipotezei de mai sus, însemnările făcute în anul 1935 de către László Debreczeni descriu decorația anterioară a tavanului ca fiind una similară cu cea din prezent, compusă din stele albe introduse pe fundalul albastru-deschis al casetelor.⁴² De altfel, motivul stelei constituie realmente un element bine reprezentat în recuzita decorativă a tavanelor casetate transilvănene din epoca barocului clasicizant, respectiv a clasicismului (fig. 24).⁴³ Deși pare a fi corectă

concepția preluării prozaice a decorului anterior în cadrul renovărilor din 1982, imaginea originală a tavanului casetat al navei va putea fi reconstituită doar prin investigarea straturilor pictate ale piesei în cauză.

Nivelul artistic ridicat al planșeului de secol XVII care acoperă absida nu s-a asociat însă cu o calitate structural-tehnică pe măsură, fapt care a necesitat lucrări de consolidare repetate. Primele intervenții de acest gen, puse în practică în anul 1821, sunt marcate de cele două grinzi păstrate până prezent la intradosul tavanului (fig. 25). Una dintre ele poartă o inscripție cu data execuției, respectiv numele meșterilor participanți la intervenție.⁴⁴

Soluția de consolidare însă nu s-a dovedit a fi eficientă, fapt pentru care în anul 1835 a fost nevoie de confecționarea unor benzi metalice forjate. Așezarea pieselor respective, vizibile și astăzi în structura tavanului, a fost necesară pentru consolidarea suspendării.⁴⁵ Cu toate acestea, planșeul a fost calificat drept o structură din scânduri șubredă și la sfârșitul secolului XIX, după cum indică inventarul bunurilor bisericii întocmit în 1888.⁴⁶

Starea sa de conservare s-a înrăutățit și în cursul secolului XX, astfel în 1947 au fost surprinse noi deteriorări masive. Procesul verbal al consiliului prezbiterial din 23 martie consemnează degradarea avansată a tavanului, ajuns în prag de prăbușire.⁴⁷ Dintr-un document al aceluiași an aflăm și cauzele situației create, identificate în defecțiunile învelitorii.⁴⁸ Remedierea s-a înfăptuit relativ târziu, abia în anul 1955, documentele de atunci înregistrează starea bună a bisericii complet renovate.⁴⁹ Probabil atunci a avut loc ultima intervenție asupra tavanului casetat.

⁴¹ PÉTERFY 2001, 65.

⁴² „Egyszerű kék festés, fehér csillagokkal.” AEREFACJ, DEBRECZENI, 1935, 138.

⁴³ Vezi tavanele casetate din bisericile de la Tărnăveni, Vânători și Bogdand. LÁNGI-MIHÁLY 2003, 24; LÁNGI-MIHÁLY 2004, 115; LÁNGI-MIHÁLY 2006, 19–21.

⁴⁴ „Máthé Márton Császár István és Máthé Zsigmond által újítottatott 1821 esztendő márc. 13-án Papp Szabó László Om. K. Mihály és id. R. K.”

⁴⁵ „A Templomnak Mennyegettye meg gyengülvén, és azt fel kellett kötni, tehát erre nézve tsináltattam a Kovással a maga Vasabol haszszu szaru felkötő Kapsakat tizenkettőt, melyert is adtam 7.20 mf”. AEREFATGM, DSF, nr. 15/1835, 4.

⁴⁶ „...mennyezet gyenge deszka, 200 éves.” AEREFATGM, DSF, nr. 83/1888, 3.

⁴⁷ ABRE, PvCoPr 1945–1970, 52.

⁴⁸ ABRE, PvCoPr 1945–1970, 54.

⁴⁹ ABRE, PvCoPr 1945–1970, 102, 105.

MOBILIERUL BISERICII

Deși primele mențiuni scrise referitoare la mobilierul bisericii provin din preajma începutului de secol al XIX-lea, nu putem exclude posibilitatea originii mai timpurii a anumitor componente din recuzita actualei amenajări interioare. Sondarea stratigrafică a tribunei vestice⁵⁰ a scos la iveală un strat primar caracterizat prin decorarea cu chenare negre a panourilor de parapet. În pofida conservării, respectiv a identificării lor într-o formă fragmentară și deteriorată, amintitele detalii par să aparțină unei decorații anterioare anilor 1800, sau cel târziu anilor începutului de secol al XIX-lea.⁵¹

Primele date referitoare la mobilierul lăcașului apar abia în materialul arhivistic al anilor 1808-1810: într-un proces verbal al presbiteriului este atestată construirea tribunei de orgă (fig. 28).⁵² Formele stilistice clasicizante ale tribunei actuale arată clar conformitatea acesteia cu construcția menționată cu aceleași caracteristici în surse, pierderea de substanță originală fiind sesizabilă doar în părțile inferioare ale structurii supuse câtorva modificări și înlocuiri de material lemnos. Prima intervenție concentrată asupra tribunei discutate ne este cunoscută din anul 1912, când suportul pregătit pentru montarea noii orgi a fost consolidat cu scânduri și revopsit.⁵³ Reparațiile capitale din anii 1981-1983⁵⁴ au vizat de asemenea și tribuna orgii, cum ne arată inscripția executată în anul 1982 pe versoul blazonului funerar a lui Gergely Inczedy aplicat asupra parapetului.⁵⁵ Având în vedere natura calamităților din anul 1973 care au condus la renovare, schimbarea elementelor inferioare ale structurii în cauză trebuie să fi fost realizată cu această ocazie.

Fig. 26. Vedere de ansamblu navă cu peretele de vest.

Spre deosebire de încadrarea cronologică a tribunei de orgă, datarea băncilor ridică o seamă de aspecte neclarificate (fig. 30). Ceea ce se cunoaște în mod sigur este repararea pieselor în anul 1836 de către tâmplarul István Császár,⁵⁶ iar în 1840⁵⁷ și 1841 de alți doi meșteri.⁵⁸ În anul 1845 apare din nou necesitatea recondiționării băncilor bisericii, unele dintre acestea fiind chiar schimbate.⁵⁹

⁵⁰ Efectuată recent de către specialistul restaurator în componente artistice din lemn, Ferenc Mihály.

⁵¹ MIHÁLY 2017, 4.

⁵² „1808-be Februarius 11kén a Ns. presbyterium méltóztatott végezni az iránt hogy ez folyo esztendőbe egy Orgona Széket vagy kart epittsen vagy a más Keresztyén eklesiak Segedelme által vagy pedig az Eklesia költségén melyre Isten segélyez.” ABRE, PROTOCOL 1782–1832, 109.

⁵³ „Templomi karzat festéséhez festék 62 fillér. Templomi karzat erősítéséhez deszka 6.60 kor.” AEREFATGM, DSF, nr. 124/1912, 2.

⁵⁴ ABRE, PvCoPr 1970–1997, 67, 78B.

⁵⁵ „Ezen templom javításán és az új padok össze állításán részt vet a Nyárád kisipari szövetség asztalosai 1982. X. 7-én...”

⁵⁶ AEREFATGM, DSF, nr. 16/1836, 3.

⁵⁷ AEREFATGM, DSF, nr. 20/1840, 5.

⁵⁸ AEREFATGM, DSF, nr. 21/1841, 5.

⁵⁹ „aug. 12. A Templombéli minden székek' kiigazításáért – nem különben több egész székek és padok ujjbeli megtsinálásáért az asztalosnak 40.22 mf.” AEREFATGM, DSF, nr. 286/1845, 3.

Fig. 27. Corul de vest.

Fig. 28. Corul de est cu orga.

Fig. 29. Sistemul de susținere al corului de est.

Fig. 30. Bănci în absida bisericii.

Este posibil ca lucrarea în cauză să fi fost finanțată de soția lui József Lázár, contesa Zsuzsánna Intzédy, cea care a sprijinit și văruierea bisericii în același an.⁶⁰

Un secol mai târziu, vizita protopopială din 11 iunie 1955 consemnează în termeni de laudă repararea și zugrăvirea băncilor,⁶¹ a căror recondiționare este înregistrată și în data de

10 noiembrie 1967.⁶² Ca urmare a inundației din 1973, băncile au fost infectate cu ciupercă lacrimogenă. Astfel, în anul 1980 se practică înlăturarea fizică a porțiunilor grav afectate și tratarea antifungică completă a mobilierului.⁶³ În cadrul renovărilor din anul 1993 băncile au primit un nou strat de vopsea albastră, pe bază de rășini alchidice.⁶⁴

ORGA

Amintitul patronaj al contesei Zsuzsánna Intzédy acordat în 1845 a făcut posibilă repararea și zugrăvirea coronamentului amvonului,⁶⁵ al cărui pelican a fost aurit din alte fonduri bănești în cursul anului 1884 (fig. 33-34).⁶⁶

Realizarea noii mese a Domnului s-a înfăptuit, la fel, grație amintitului gest de sprijin al contesei (fig. 35).⁶⁷ Piesa, de formă rotundă a fost confecționată,

conform inscripției notate cu creionul pe dosul structurii de blat, de tâmplarul Sámuel Hamorszky în anul 1847.⁶⁸ Obiectul, marcat morfologic de colonete dorice geminate, evocă gustul plastic al mijlocului de secol al XIX-lea. Sursele arhivistice ale bisericii fac referire la o altă masă a Domnului, donată cu doar trei ani înainte de cea existentă, purtând un finisaj cu baiț negru.⁶⁹

⁶⁰ PÉTERFY 2001, 66.

⁶¹ ABRE, PvCoPr 1945–1970, 105.

⁶² ABRE, PvCoPr 1945–1970, 182–183.

⁶³ ABRE, PvCoPr 1970–1997, 63.

⁶⁴ ABRE, PvCoPr 1970–1997, 157.

⁶⁵ „özv. gr. Lázár Józsefné Benczédi [sic!] Zsuzsánna kegyeskedett Isten dicsőségére ... a szószék feletti korona megújítására és kifestésére 96 ft-ot ajándékozni”. PÉTERFY 2001, 66.

⁶⁶ AEREFATGM, DSF, nr. 75/1884, 2.

⁶⁷ Pe blatul circular al mesei pot fi citite următoarele: „GYALAKUTI L. BÁRÓ ÉS GROF LÁZÁR JÓZSEFNÉ BÁRO INCZÉDI SUSÁNNA SZENTELTE ISTEN DICSÓSÉGÉRE 1847ik ÉVBEN”.

⁶⁸ „Hogy ezen Komunikalo Asztalt a Gróff Lázár Jóseff Úr eő Nagy / Saga, Kedves nője / Intzedi Susana Bároné és Grofnője / (a) Grófnak Halala utam Készéttette [!] az Refor / máta Ecclesianak ajandekül, én Általam Asztalos Hamorszky / Sámuel”. Pe structura de tip cutie a blatului citim următoarele: „Év 1847 Májusban”.

⁶⁹ „...ugyan tsak Eő nagysága ... septemberben ... a régi elgyengyült helyett egy kerek fekete lagirozott asztalt ajándékozott az Ur Sz. vacsorája ki Szolgáltatására”. AEREFATGM, DSF, nr. 26/1844, 2.

Fig. 31. Interiorul absidei surprinsă dinspre nord-est.

Fig. 32. Amvonul și absida bisericii.

Fig. 33. Coronamentul cu pelican al amvonului.

Fig. 34. Sondaj stratigrafic executat asupra coronamentului de amvon. Foto: Ferenc Mihály.

Fig. 35. Orga bisericii din anul 1912.

Fig. 36. Masa Domnului confectionată în anul 1847.

Necesitatea procurării unei orgi pentru asigurarea acompaniamentului slujbei s-a conturat abia în primii ani ai secolului al XIX-lea. Un prim eveniment legat de acest demers este înregistrat în cursul anului 1808, când prezbiteriul decide construirea unei tribune pentru amplasarea instrumentului muzical.⁷⁰ Acțiunea, pregătită și precedată de multiple campanii de colectare de fonduri,⁷¹ s-a concretizat abia în anul 1810, când a devenit posibilă cumpărarea orgii aparținătoare până atunci bisericii romano-catolice din Dumitrești (jud. Mureș). Aceasta a fost pusă în funcțiune în biserică de la Fântânele la data de 28 septembrie 1810.⁷²

Soluția de compromis a achiziționării unei orgi folosite și-a arătat foarte repede

dezavantajele, oglindite prin frecvențele consemnări referitoare la acțiuni de redecorare și de reparare, unele dintre ele operate la date destul de apropiate mutării instrumentului în noua locație. Dacă în anul 1821 s-a intervenit doar printr-o îmbunătățire estetică,⁷³ în cursul deceniilor următoare a apărut și necesitatea efectuării unor lucrări mai ample. În anul 1834 a fost adus un meșter din Călimănești (jud. Mureș) care a lucrat la plombarea sistemului pneumatic,⁷⁴ apoi în 1840 a devenit inevitabilă curățarea și reglarea instrumentului,⁷⁵ urmată doi ani mai târziu de o reparație capitală.⁷⁶ Lucrarea din urmă a fost posibilă prin bunăvoința contesei Zsuzsánna Intzédy, care a finanțat recondiționarea cu suma de 300 de forinți, dar și cu alte contribuții.⁷⁷ În 1872 a avut loc o nouă intervenție asupra orgii,⁷⁸ utilizate doar până în prima jumătate a secolului al XX-lea, când starea tehnică deosebit de precară a determinat înlocuirea instrumentului. Inaugurarea noii orgi (fig. 36) a avut loc la data de 16 martie 1912.⁷⁹ Suportând anumite reparații probabil minore în anul 1948, orga nou construită s-a dovedit a fi una mai fiabilă, necesitând prima intervenție amplă abia la sfârșitul secolului al XX-lea. Procesul verbal al prezbiteriului din data de 17 aprilie 1989 relatează strângerea de fonduri pentru recondiționarea piesei în cauză.⁸⁰

*

Clădirea, apreciată în primul rând datorită fragmentelor sale de decor pictat (vizate de autorul prezentei lucrări în cadrul unui studiu separat), ridică multiple probleme de istoria artei identificate de specialiști încă la mijlocul secolului al XX-lea. Dar evoluția cercetării patrimoniului construit transilvănean din ultimele decenii,

⁷⁰ Vezi nota 53.

⁷¹ ABRF, PROTOCOL 1782–1832, 111.

⁷² Modificările au fost realizate de meșterul János Grosz, pentru care s-au plătit 170 forinți. PÉTERFY 2001, 66.

⁷³ „1821 Junius 9kén Maros Vásárhelyi Bán Anna aszszony Dünon Moritz felesége Istenes indulatból ajándékozott két szép nagy gombokat az orgonára”. ABRF, PROTOCOL 1782–1832, 113.

⁷⁴ „A kelementelki Mesternek az orgona Fuvojának meg foldazásaért és az orgonának megtakarittásáért adtam 6.80 mf”. AEREFATGM, DSF, nr. 13/1834, 4.

⁷⁵ AEREFATGM, DSF, nr. 20/1840, 5.

⁷⁶ PÉTERFY 2001, 66.

⁷⁷ „A Grofné Eö Nagysa kegyes Grátiájából bé jött jövedelem el költsé: 1ör Az orgona készittöknek adatott 300 Rf. ... 3. Az orgona készittöknek adatott 24 véka búza.” AEREFATGM, DSF, nr. 25/1842, 8.

⁷⁸ AEREFATGM, DSF, nr. 59/1872, 1.

⁷⁹ AEREFATGM, DSF, nr. 124/1912, 2.

⁸⁰ AEREFATGM, PvCoPr 1970–1997, 122.

soldată cu descoperirea unui vast material, a lărgit semnificativ și spectrul studiului de caz al bisericii reformate de la Fântânele impunând corecturi precedentelor interpretări ale temei. Studiul nostru relevă câteva aspecte mai puțin spectaculoase, dar inevitabile în creionarea, pe cât posibil, completă a evoluției obiectivului din perspectiva istoriei artei prin valorificarea unor date arhivistice neprelucrate până în prezent.

BIBLIOGRAFIE

BOGDÁNDI 2003

Zs. Bogdándi, A mezőpaniti udvarház, *EMúz* 65/3–4, 2003, 15–28.

DÁVID 2008

L. Dávid, *Műemlékügy az egyházban* (Kolozsvár 2008)

EMŐDI 2011

T. Emődi, Adalékok az erdélyi késő reneszánsz palotabelsők művészetéhez, in: Zs. Kovács – E. Sarkadi Nagy – A. Weisz (szerk.), *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára* (Kolozsvár 2011) 115–138.

KELEMEN 1911

L. Kelemen, Mezőbándi Egerházi János, *Művészet* 10/9, 1911, 393.

KELEMEN 1927

L. Kelemen, Egy háromszáz éves erdélyi magyar festőművészeti emlék. A nagybányai Csengeri, másként Képíró-család címereslevele, *Pásztortűz* 13/8, 1927, 176–180.

KELEMEN 1945

L. Kelemen, Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból. Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1944, 1945, 156–225.

KELEMEN 1977

L. Kelemen, *Művészettörténeti tanulmányok*, S. a. r. M. B. Nagy (Bukarest 1977)

KISS 2002

L. Kiss, *Biserica reformată din Fântânele (jud. Mureș). Studiu de parament exterior*, Manu-scris (Târgu Mureș 2002)

KISS 2017

L. Kiss, *Actualizare studiu de parament la biserica reformată din Fântânele, jud. Mureș*. Manuscris (Târgu Mureș 2017)

KONCZ 2006

J. Koncz, *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története* (Marosvásárhely 2006)

KOVÁCS 2006

A. Kovács, Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben, *DolgKolozsvár (Ú.S.)* 1, 2006, 163–178.

LÁNGI–MIHÁLY 2003

J. Lángi – F. Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések 1* (Budapest 2003)

LÁNGI–MIHÁLY 2004

J. Lángi – F. Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések 2* (Budapest 2004)

LÁNGI–MIHÁLY 2006

J. Lángi – F. Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések 3* (Budapest 2006)

MIHÁLY 2017

F. Mihály, *Fântânele. Studiu pentru componente artistice pe bază de lemn*. Manuscris (Sovata 2017)

PÉTERFY 2001

L. Péterfy, *Gyulakuta és egyháza* (Székelyudvarhely 2001)

WEISZ 2010

A. Weisz, Református templom, Gyulakuta, *Adatbank erdélyi magyar elektronikus könyvtár*, 2010
<<http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=187>> (11.17.2016)

Izvoare de arhivă

AEREFACJ

Arhivele Centrale ale Eparhiei Reformate din Ardeal, Cluj-Napoca

DEBRECZENI

Releveele lui Debreczeni László realizate în perioada anilor 1928–1937

DEBRECZENI–DARKÓ

Colecția Debreczeni–Darkó, 1928–1943

AEREFATGM, DSF

Arhivele Eparhiei Reformate din Ardeal, Filiala Târgu Mureș. Dărilor de seamă ale parohiei reformate din Fântânele 1784–1962

ABRF

Arhiva Bisericii Reformate din Fântânele

PROTOCOL 1782–1832

Protocolul consiliilor prezbiteriale 1782–1832

PVCOPR 1945–1970

Procese verbale ale consiliilor prezbiteriale 1945–1970

PVCOPR 1970–1997

Procese verbale ale consiliilor prezbiteriale 1970–1997

NEW DATA REGARDING THE INTERIOR FURNISHINGS OF THE CALVINIST CHURCH FROM FÂNTÂNELE

(Summary)

The Calvinist church from Fântânele (Mureș County, RO) proves to be one of the most important architectural monuments in the upper part of the Târnava Mică Valley, due to its construction in the 13th and 14th centuries and to its special artistic details, preserved through the decorations and interior furnishings. It was built on a nucleus of Romanic origins that can be detected in the elevation of the nave and also in the tower attached to the western façade. Later on, the church was subject to several modifications that can be ascribed from a stylistic and chronological perspective to the Gothic period and Transylvanian late-Renaissance.

Imprints of the Gothic building-phase can be identified in the polygonal apse, consolidated with buttresses displaying features similar to

those found on the side walls of the nave. These additions date back to the 15th and 16th centuries and this intervention represents the most important alteration of the edifice.

Even though smaller in size, the elements introduced in the 1600s are remarkable due to their esthetic and stylistic quality. The modifications of that time culminated in 1625, when the construction of the coffered ceiling, which is still present in the apse, was carried out. The painted plafond, financed by János Gáspár of Szövérd, exceeds the importance of local heritage, as it is the only in situ example from Transylvania dated during the first half of the 17th century.

Later interventions lack any well-defined stylistic qualities, however their impact on the recent evolution of the church proves to be

significant. Examples to be mentioned here are the painted coffered ceiling placed in the nave of the church in 1782, along with the Southern portico, erected in 1835 and 1836. Between 1980 and 1983 an extensive restoration took place, accounting for the largest action of this type in the recent history of the building.

The ecclesiastical building valued primarily due to its mural paintings (to be discussed by the author of this study in a forthcoming paper), also raises other questions pertaining to art history, along with the problems identified by specialists in the second part of the 20th century. The advances in the research of the Transylvanian built heritage over the past decades resulted in an extensive amount of new data, thus, widening the perspectives of the analysis of the Calvinist church from Fântânele. Therefore, we find it necessary to make several corrections to a previously formulated theory concerning the authorship of the church's coffered ceiling. Contrary to the idea presented in 1945 by the historian Lajos Kelemen, one cannot make a well-supported argument for the association between this feature and the painter János Képiró of Egerháza. Moreover,

the recent comprehensive examination of the Transylvanian painted coffered ceilings revealed a close analogy for the studied piece in Ormeniș (Mureș County), where the painted panels were reused as simple wooden material in the church attic. A tight morphologic and chromatic relationship between the two ceilings is supporting the idea that the ceiling from Fântânele might be the work of a painter-carpenter belonging to the group of masters from the Sighișoara region.

In addition to the aforementioned revising task, our paper also tries to contribute to the research of the history of the Calvinist church from Fântânele by using unpublished archival material, in order to shed light on the less spectacular but important aspects in the outline of a detailed evolution of the researched building. Therefore, we deemed it essential to focus on the main moments of the interior remodeling of the church during the 19th and 20th centuries, by studying the erection of the tribunes in the 1800s, the acquisition of the first organ in 1810, the frequent restorations of the benches in 1836, 1840, and 1841, the building of the Lord's table in 1844, and the renovation of the pulpit's sounding board in 1884.

ABBREVIATIONS

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Institut, Berlin
<i>Acta</i>	Acta (Siculica), Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe
<i>ActaAC</i>	Acta Archaeologica Carpathica, Academia Scientiarum Polona Collegium Cracoviense, Kraków
<i>ActaMN</i>	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
<i>ActaMP</i>	Acta Musei Porolissensis, Zalău
<i>ActaTS</i>	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
<i>AnnalesUA, SH</i>	Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Alba Iulia
<i>Angustia</i>	Angustia, Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
<i>Antaeus</i>	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>Apulum</i>	Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő, Budapest
<i>ArchKorr</i>	Archäologisches Korrespondenzblatt, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz
<i>ArhMold</i>	Arheologia Moldovei, Iași
<i>ASZ</i>	Agrártörténeti Szemle
<i>AttiSocFriuli</i>	Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli – Venezia Giulia
<i>AVSL (NF)</i>	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, (Neue Folge), Hermannstadt
<i>BAI</i>	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
<i>BAM</i>	Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
<i>Banatica</i>	Banatica, Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin, Reșița
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports, International Series / British Series, Oxford
<i>BCMI</i>	Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
<i>BMA</i>	Biblioteca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
<i>BMM</i>	Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Archaeologia, Târgu Mureș / Cluj Napoca
<i>BMN</i>	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj-Napoca
<i>BMP</i>	Bibliotheca Mvsei Porolissensis, Zalău
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest
<i>CA</i>	Cercetări Arheologice, București
<i>CCA</i>	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
<i>CMM</i>	Catalogi Musei Marisiensis, archaeologia, Târgu Mureș
<i>ComArchHung</i>	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
<i>Cumidava</i>	Cumidava, Anuarul Muzeelor Brașovene
<i>CsSzME</i>	Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Csíkszereda
<i>Dacia (N. S.)</i>	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I–XII (1924–1948), București; Nouvelle série (N. S.), Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București

<i>DissPann</i>	Dissertationes Pannonicae, ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes, Budapest
<i>DolgKolozsvár (Ú.S.)</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, (új sorozat, 2006–), Kolozsvár
<i>Drobeta</i>	Drobeta, Muzeul Regiunii Porților de Fier
<i>EJA</i>	European Journal of Archaeology
<i>EMúz</i>	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár
<i>EphemNap</i>	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
<i>ESzNMJ</i>	Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára
<i>FK</i>	Földtani Közlöny, Budapest
<i>Hesperia</i>	Hesperia, the American School of Classical Studies at Athens
<i>Hydrobiologia</i>	Hydrobiologia. The International Journal of Aquatic Sciences
<i>JAMÉ</i>	A Nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
<i>JQS</i>	Journal of Quaternary Science
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archaeology
<i>Lymbus</i>	Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, Budapest
<i>Marisia</i>	Marisia (V–), Studii și Materiale, Târgu Mureș
<i>MCA</i>	Materiale și Cercetări Arheologice, București
<i>MIMK</i>	Molnár István Múzeum Kiadványai, Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr
<i>MNy</i>	Magyar Nyelv, Budapest
<i>Művészet</i>	Művészet, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Budapest
<i>NK</i>	Numizmatikai Közlöny, Budapest
<i>NyIK</i>	Nyelv- és irodalomtudományi közlemények
<i>NumZ</i>	Numismatische Zeitschrift, Wien
<i>RevBis</i>	Revista Bistriței, Complexul Județean Muzeal Bistrița-Năsăud
<i>RevIst</i>	Revista Istorică, București
<i>Sargetia</i>	Sargeția, Buletinul Muzeului județului Hunedoara, Acta Musei Devensis, Deva
<i>SCIV(A)</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie 1974–), București
<i>StComSM</i>	Studii și Comunicări Satu Mare
<i>StudiaAA</i>	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
<i>Studia UBB</i>	Studia Universitatis Babeș–Bolyai, series Historia, Cluj-Napoca
<i>Studia UBB, TCV</i>	Studia Universitatis Babeș–Bolyai, series Theologia Catholica Varadinensis
<i>Studii</i>	Studii. Revistă de Istorie, București
<i>Suceava</i>	Suceava, Anuarul Complexului Muzeal Bucovina
<i>Századok</i>	Századok, A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
<i>Terra Sebus</i>	Terra Sebus, Acta Musei Sabasiensis, Sebeș
<i>VAH</i>	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
<i>WMMÉ</i>	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
<i>Ziridava (StudArch)</i>	Ziridava (Studia Archaeologica 2010–), Arad